

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В.Т. Бусел]. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [Редкол. О.С. Мельничук та ін.] – К. : Наук. думка. – 1983.
4. *Кондратенко Н.В.* Український політичний дискурс: текстуалізація реальності : збірник наукових праць / Наталя Кондратенко; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса : Чорномор'я, 2007. – 155 с.
5. *Кондратенко Н.В.* Вербальні аспекти агональності як параметра політичної комунікації / Н.В. Кондратенко // Мова: Науково-теоретичний часопис / Гол. ред. Є.М. Степанов. – Одеса : Астропринт, 2014. – № 21. – С. 40-44.
6. *Яроцкая Г. С.* Язык как индикатор отношения к власти в истории русской лингвокультуры / Г. С. Яроцкая // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: збірник наукових праць: відп. ред. Ю. М. Безхтурій. – № 1152. – Серія: Філологія. Вип. 72. – Харків, 2015. – С. 144 – 147.

Олена Кліщевнікова

ВИЯВ МОВНИХ УПОДОБАНЬ УЧНІВ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ м. НІКОПОЛЯ

Мова – невід’ємна частина кожної держави, кожної нації, яка вирізняє її з-поміж інших. Не випадково існує твердження, що без мови не існує і народу. Мова є найважливішим засобом спілкування і обслуговує соціум в усіх сферах людської діяльності.

В Україні панує білінгвізм. Така мовна невизначеність стала джерелом великої кількості суспільних проблем. Незважаючи на те, що вже чимало років Україна є незалежною державою, вона так і не позбулася того впливу, який має з боку російської мови. Надзвичайно гостро стоїть проблема русифікації громадян країни через засоби масової інформації, культурні заходи, теле- та радіопрограми тощо.

Мовна спільність, або спільнота використовує різні мовні системи і підсистеми. Їх сукупність складає соціально-комунікативну систему. Проте ця система не є стійкою і постійною. На її стан і склад впливають зміна політичної ситуації та державного, економічного ладу в країні, економічні перетворення, новітність соціальної та економічної політики.

Саме ці зміни, а також «функціональні відношення між компонентами соціально-комунікативної системи на тому або іншому етапі існування даної мовної спільності формують **мовну ситуацію**, характерну для цієї спільності» [8, 44].

Базою для визначення мовної ситуації є поняття соціально-комунікативної системи [11, 133], а не менш важливим фактором – час, тобто, «по суті, мовна ситуація – це характеристика соціально-комунікативної системи у певний період її функціонування» [1, 26].

Залежно від кількості мов, що використовуються у соціумі, розрізняють такі мовні ситуації:

- одномовні (але треба зауважити, що структура навіть одномовної ситуації не елементарна, тобто є різні форми існування мови);
- багатомовні – білінгвізм і диглосія.

Україні властива двомовна ситуація, яка подекуди переростає у диглосію.

Двомовність, або білінгвізм – це наявність і функціонування в межах одного суспільства (зазвичай – держави) двох мов [8, 98]. Слід пам'ятати, що визначним для двомовності є одночасне або поперемінне користування мовами. Також характерним для білінгвізму є його добровільний вияв людиною або групою людей, а також і залежність від діахронічних факторів [6, 275].

Набувати статусу державної українська мова почала з часів Української Радянської Соціалістичної республіки. «Закон про мови в Українській РСР» був прийнятий 28 жовтня 1989 року. Проте, використання російської мови, згідно з цим законом, зовсім не обмежувалося. Вона була чинною разом з українською як мова актів органів державної влади та управління, мова технічної і проектної документації, мова документів, які засвідчують статус громадянина Української РСР тощо. Також позицію української мови як державної засвідчує 10 стаття Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [3].

Застосування української мови регулюється положенням Конституційного Суду України. Цілком дійєвим це положення було до подій, що почалися в Україні з 2013 року. На жаль, маємо зазначити, що на сьогодні ми не можемо застосовувати його до тимчасово окупованого Криму, а також до непідконтрольних населених пунктів Луганської та Донецької областей.

Проте, прийняття цих законів не гарантує повного утвердження і функціонування української мови як державної, бо активність російської мови на території країни, особливо у Східних регіонах, є потужною. Зумовлена царськими указами та радянським тоталітарним режимом примусова русифікація, процес мовно-культурної асиміляції має й досі відголосся. На думку Л. Масенко, виведення питання про двомовність в Україні було зумовлено скоріше політичною метою «маскування й виправдання процесів русифікації України» [4, 100].

Місце української мови в контексті сучасної мовної ситуації визначається такими чинниками:

- 1) співіснування і конкуренція з російською мовою, яка переважає у використанні і поширенні як наслідок тривалої русифікації;
- 2) наслідки тривалого роз'єднання різних частин України, що виявляються у неоднорідних національно-культурних, мовних, соціально-політичних традиціях та орієнтирах;
- 3) наявність чисельного російськомовного населення на території України серед як етнічних росіян, так і українців, які використовують російську мову у повсякденному житті [9, 37, 41].

Сучасну мовну ситуацію України характеризує гострий конфлікт між двома літературними мовами – українською і російською. Крім того, цей білінгвізм визначається як неприродний, а саме асиметричний на переважну користь російської мови. Таким чином, маємо нерівномірне відношення українськомовних і російськомовних мешканців країни щодо кількості корінних українців і росіян, що визначає деформованість мовної ситуації [8, 102].

Одним з загрозливих знарядь руйнування статусу української мови, а разом з тим нації та держави в цілому є вимога надати російській мові статусу другої державної або офіційної. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство», 14,2% тих, хто спілкується переважно українською мовою, підтримали думку

щодо надання нового статусу російській мові, а також погоджувались 81% тих, хто спілкується російською мовою. Цікаво, що значною мірою цю вимогу підтримували громадяни зрілого і літнього віку, а щодо територіального поширення думки, то вагомий відсоток надається містам Півдня і Сходу України. Цілком сміливо можна стверджувати, «що такі уподобання були сформовані у даної категорії населення в процесі громадянської соціалізації в Радянському Союзі» [5].

Неможливо не помітити, що суперечливість мовної ситуації в Україні залежить не стільки від лінгвального фактору, скільки від самосвідомості громадян, а також культурологічного, соціального оточення. Активне витіснення української мови спостерігається в пресі, книговидавничій галузі, кіноіндустрії, FM-просторі, телебаченні. І не дивно, що саме на таких впливових ресурсах переважає російська мова, адже вони спрямовані на сучасну молодь, і сприйняття нею такого матеріалу може становити цілком реальну загрозу національному майбутньому країни.

Вивчення мовної ситуації становить необхідну передумову для вибору раціональної мовної політики в державі. А проблема мовної ситуації в Україні чи не найяскравіше приховується саме за цим поняттям. Сучасну мовну політику в Україні можна охарактеризувати як пасивну, непрогресивну, а з найбільш критичного боку вона є взагалі відсутньою. Влучною є думка Л. Масенко: «Щоб розлучитися з Росією, мало відокремитися від неї державним кордоном. ... Мовна ситуація наших міст не зміниться, якщо впровадження української мови й надалі обмежуватиметься дидактично-навчальними методами, натомість у сферах розважальної й популярної культури домінуватиме російська» [4, 142].

За роки незалежності було прийнято низку урядових документів, у яких зазначалося чимало заходів щодо здобуття українською мовою статусу державної у повному сенсі цього значення. Однак жодну з подібних програм не було виконано. Звідси напрашується висновок, що проблема звуженого україномовного простору – не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна.

Не слід вважати, що проведення занадто різких і жорстких реформ, впровадження національних ідей силоміць швидко приведе до бажаних результатів. В. Радчук у своїй статті «Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства у націю» наголошує на думці, що необхідно сформувати насамперед «національну еліту, яка своїм саморозвитком здатна буде зробити прорив до української мови... Таким чином, треба починати не з прямого «впровадження української» в російськомовних регіонах Сходу і Півдня, як дехто наївно вважає за найперший обов'язок влади, пробуючи водночас досягти цього безрезультатною пропагандою та агітацією» [7].

Процес розширення функцій української мови в суспільному житті прямо залежить від реальних державних заходів, спрямованих на впровадження механізмів контролю за виконанням мовного законодавства.

Реакція на надання статусу і впровадження української мови як державної на території Східної України й досі кваліфікується як «насильницька українізація». Найяскравіше це впливає на Донеччині і Луганщині. Хоча в інших областях вживання російської мови активне, ворожого ставлення до української мови не спостерігається, тобто підсвідоме ставлення до неї не є тотожним реальному ставленню, що можна сказати і про Дніпропетровську область, до складу якої входить місто Нікополь.

«В Східній Україні, – зазначає О. Б. Ткаченко, – особливо у найсхідніших і в найпівденніших регіонах, українська мова і далі перебуває в багатьох випадках не тільки в стані частково етнічної, а й мови соціально нижчої стосовно російської» [10, 499].

Наведені нижче дані щодо характеристики мовної ситуації надаються за дослідженнями Л. Масенко [4, 110–116]. Рідною українську мову на Сході вважають 25,8%, в той час як надають перевагу російській 58,5%. У повсякденному житті російську мову використовує 43,9% населення, а українську – усього 1,5%. 2% опитаних зізналися, що взагалі не розуміють державної мови. Таких, хто не знає російської мови, практично, немає. Між тим, 22% респондентів навчалися українською, в той час як російською – усього 6%. Цікавими були висновки щодо визначення мови повсякденного спілкування респондентів. Дослідження показали, що зростає відсоток переходу від української мови до російської. На Сході вживання російської мови людьми похилого віку зросло до 50,7%, а молоддю – на 73,5%. Учасниками опитування була зазначена і престижність використання української і російської мов. 76,0% громадян сходу стверджували, що спілкуватися українською – престижно, проте майже такий самий результат має і російська мова – 74,5%.

Нікополь – місто, розташоване в південній частині Дніпропетровської області на правому березі Каховського водосховища; адміністративний центр Нікопольського району; четверте за чисельністю населення (116 834 тис. осіб на 01.01.2015) місто в області. До обласного центру відстань 120 км.

Заселення територій починається ще з доби неоліту. **Нікополь** – територія розташування сотень арійських та скіфських курганів у VII-VI ст. до н. е., столиці Великої Скіфії – відомої як Кам'янське Городище; Нікопольський район – місце знахідки Золотої Пекторалі, центр розташування Великих Царських Скіфських курганів: Чортотлик, Товста і Соболева Могили, а також останнього недослідженого в Європі великого царського скіфського кургану Нечаєва Могила.

У Нікополі були розташовані 5 з 7 відомих Запорозьких Січей. Це єдине місто в Україні, яке веде своє існування від міста-фортеці Січ з 1639 року. У 1648 році звідси під проводом Б. Хмельницького почалась національно-визвольна війна українського народу. З 1648 по 1775 роки Нікополь, а тоді ще Микитинська Січ, був першою історичною столицею української козацької держави [2].

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення у 2001 році у місті мешкало 136,1 тис. осіб, а національний склад: українці – 60%, росіяни – 35,8%, білоруси – 1,1%, євреї – 0,9%, німці – 0,7%, інші національності – 1,5%.

Актуальність роботи полягає, по-перше, в описі соціолінгвістичної (мовної) ситуації середнього за кількістю мешканців населеного пункту Східної частини України. Найчастіше дослідниками приділяється увага найбільшим містам країни, на основі чого робляться певні закономірні висновки. По-друге, у сучасній соціолінгвістиці більше зустрічається наукових праць, де Схід об'єднують або з Центром, або з Півднем України. Саме тому актуальним є зосередження уваги безпосередньо на території, що належить Східній Україні. По-третє, невичерпною темою, а разом з тим і значною проблемою в Україні є питання білінгвізму, якого торкається наша робота.

Мета нашої роботи – дослідити соціолінгвістичну (мовну) ситуацію середніх навчальних закладів м. Нікополя.

Об'єктом наукового дослідження є соціолінгвістична (мовна) ситуація Східної України.

Дослідження проводилось у 2016 році серед учнів 9-их та 11-их класів середніх навчальних закладів м. Нікополя з метою визначення характеристики мовної ситуації в учнівському мікросоціумі. В анкетуванні брали участь комунальний заклад Нікопольська середня загальноосвітня школа № 4, комунальний заклад Нікопольська середня загальноосвітня школа № 21, Нікопольська природничо-математична школа при Дніпропетровському національному університеті імені О. Гончара № 26. Усього було опрацьовано 179 анкет, кожна з яких складалася з 29-ти питань.

Майже всі учні, які брали участь в анкетуванні, самоідентифікували себе як українці (96%). Нам траплялися лише окремі випадки, коли учні зазначали, що вони є росіянами (три особи, тобто 2% від загальної кількості опитуваних), грузинами (одна особа, 0,5 %), молдованами (одна особа, 0,5 %), євреями (дві особи 1 %). Проте цікавим був факт, що значна кількість з них мала більш патріотичні та щирі відповіді й погляди, ніж деякі з тих, хто визнавав себе українцем.

Для багатьох учнів рідною є українська мова, але не менше віддавали перевагу і російській. Найбільший показник – 47% – виявився серед учнів 11 класу школи № 21, у якій навчання ведеться російською мовою, що могло бути однією з причин такого вибору. Проте, у родинному і повсякденному користуванні, при перегляді новин, фільмів, спілкуванні на ринку, у магазинах переважає російська мова.

Варто зазначити, що одним з впливових чинників формування свідомості учнів як членів лінгвального мікросоціуму є мова навчання. Таким чином, ми отримували не дуже втішні відповіді від учнів школи з російською мовою навчання на важливі питання. Так, у порівнянні можна виявити, що у цій школі 44% опитуваних не бачать загрози у наданні російській мові статусу державній, в той час як в двох інших такої думки дотримуються усього 21%. У родинному та повсякденному спілкуванні 70% використовують російську мову, 20% – українську та російську і лише 5% – українську. 56% респондентів також не вважають, що необхідно добре володіти українською мовою, хоча багато хто з них визнає мову своєю рідною і атрибутом державності країни взагалі. Жоден учень 11-го класу цієї школи не вважає, що у місті престижно спілкуватися українською мовою.

А от спрямування школи – гуманітарне чи природничо-математичне – не мало жодного значення.

На основі проведеного аналізу, ми можемо зробити висновок, що найсвідомішими виявилися учні 9-их класів, які частіше визнавали важливість і престижність спілкування державною мовою (це зазначили 66% респондентів), усвідомлювали загрозу, що нависає над нею (64,5%), стверджували, що вони є небайдужими до її подальшої долі (76% опитуваних). Також, як показало опитування, учні різних класів однаково не бачать порушення прав російськомовного населення в умовах українськомовного простору, думку про які так намагаються нав'язати деякі ЗМІ.

На жаль, найпопулярнішою відповіддю на чимало важливих питань серед респондентів був варіант «Важко відповісти», і найчастіше його вживали учні випускних класів старшої школи. Такими питаннями виявились: «Чи згодні Ви з тим, що підвищення статусу російської мови може призвести до загострення міжнаціональних стосунків в Україні», «Чи престижно в Нікополі спілкуватися українською мовою?», «Чи обов'язково громадяни України повинні добре володіти українською мовою?».

Цікавими для нашого дослідження були анкети представників різних національностей, які мешкають у Нікополі. Майже всі з них, незважаючи на приналежність

до тієї чи іншої національності, визнають для себе українську мову рідною, цікавляться її подальшою долею, вбачають її престижність та обов'язковість, а інколи такі анкети були свідомішими, ніж в тих, хто визначав себе українцем.

Проте все ж ми можемо зробити висновок, що, незважаючи на приналежність Нікополя до Східної України, де панує російська мова, більша частина молоді, за якою стоїть майбутнє країни, поважає українську мову, вважає її рідною, державною та престижною, так чи інакше намагається використовувати її у своєму житті при перегляді вітчизняних кінофільмів або при прослуховуванні музики сучасних українських виконавців тощо. І при поки що панівному білінгвізмі Нікополь має чимало шансів згодом стати суто українськомовним містом, повернувшись до свого національного минулого. Адже для багатьох сьогодні місто відоме як індустриальний центр Дніпропетровської області, а у минулому був осередком козацької слави. Тут розташовувались 5 з 7-ми запорозьких січей, включаючи найпершу – Микитинську Січ. А хто був і є патріотичнішим, ніж козацтво? Все це можливо, але лише за умови введення правильної мовної політики не тільки у місті, а і по всій Україні, на що ми маємо великі надії.

Список використаної літератури і джерел

1. Беликов В. И. Социолінгвістика : Учебник для вузов / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
2. Жуковский М. П. Нікополь / М. П. Жуковский. – Нікополь : НВ МФД, 2006. – 43 с.
3. Конституція України. – К. : Просвіта, 1996. – 80 с.
4. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики : навч. посіб. / Л. Масенко. – К. : Академія, 2010. – 243 с.
5. Мовна ситуація в Україні : тенденції громадської думки у 2005-2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : http://old.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm
6. Нагорна Н. П. Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики : монографія / Н. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2000. – 315 с.
7. Радчук В. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства у націю [Електронний ресурс] / В. Радчук. – Режим доступу до статті : <http://ukrlit.vn.ua/lib/radchuk/1.html>
8. Соціолінгвістика : навч. посіб. / Л. Антошкіна, Г. Красовська, П. Сигеда, О. Сухомлинов. – Донецьк : Юго-Восток Лтд, 2007. – 360 с.
9. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – С. 30 – 55.
10. Ткаченко О. Б. Українська мова : сьогодення й історична перспектива : монографія / О. Б. Ткаченко / наук. ред. Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 2014. – 512 с.
11. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика : Теория, проблемы, методы : учеб. пособ. / А. Д. Швейцер. – [2-е изд.]. – М. : Либроком, 2009. – 176.